

e-ISSN: 2980-2628 | www.jomiss.com.tr

CİLT 3, SAYI 1, Haziran 2025 | VOLUME 3, ISSUE 1, June 2025

Atıf Bilgisi | Reference Information

Şerif Nogay-Lütfi Gürkan Gökçek, "Kimmerler ve İskitlerin Anadolu'ya Akınları ve Sonuçları", JOMISS, C. 3, S. 1, Haziran 2025, s. 33-51.

Makale Türü | Article Type

Araştırma Makalesi | Research Article

DOI No: 10.29329/jomiss.2025.1311.3

Geliş Tarihi | Date Received

18 Mayıs 2025 | 18 May 2025

Kabul Tarihi | Date Accepted

24 Haziran 2025 | 24 June 2025

Kimmerler ve İskitlerin Anadolu'ya Akınları ve Sonuçları

Raids of the Cimmerians and Scythians to Anatolia and Their Results

iD Şerif NOGAY*

iD Lütfi Gürkan GÖKÇEK*

Özet

Kimmerler ve İskitler, Karadeniz'in kuzey bozkırlarından Anadolu'ya akınlar düzenlemiş savaşçı topluluklardır. Kökenlerine dair farklı görüşler öne sürülen bu kavimlerin Anadolu'ya akınları ve karşılaştıkları topluluklarla etkileşimleri hakkında tarihi kaynaklarda bazı bilgiler bulunmaktadır. Mitolojik anlatımlar ve rivayetler de içeren Herodotos'un Tarih'i ve özellikle Asur vesikaları bu konuda değerli bilgiler sunmaktadır. Bunun yanında arkeolojik çalışmalardan elde edilen malzemeler ve bu malzemelerin tarihi kaynaklardaki bilgilerle mukayese edilmesi, konu hakkında önemli veriler sağlamaktadır. Bu bilgilere göre Kimmerler, İskitlerin baskısı sonucu MÖ I. bin yılın başlarında farklı güzergâhlar kullanarak dalgalar hâlinde Anadolu'ya akın etmiştir. Kimmerlerden boşalan yerleri İskitler doldurmuş, İskitlerin bir bölümü ise Kimmerler gibi Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya geçmişlerdir. Kimmer ve İskit akınları, Anadolu'ya geçiş yolları üzerinde bulunan Medler ve Urartulular başta olmak üzere Frigler ve Lidyalıları önemli ölçüde etkilemiş, Asur'un bölge siyasetine yön vermiştir. Pers kralı Dareios, Anadolu üzerinden İskit seferine çıkmış, Kapadokya'dan İyonya'ya kadar geniş bir alan Dareios'un düzenlediği İskit seferinden etkilenmiştir. Hâlihazırdaki çalışmada Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya yapılan Kimmer ve İskit akınları ele alınmış, bu akınların bölge üzerindeki etkileri açıklanmaya çalışılmıştır.

Abstract

The Cimmerians and Scythians were warrior communities who launched raids into Anatolia from the northern steppes of the Black Sea. Historical sources provide some information about these tribes' incursions into Anatolia and their interactions with the communities they encountered. The Histories by Herodotus, which includes mythological narratives and traditional accounts, and especially Assyrian documents, offer valuable insights on this topic. In addition, materials obtained through archaeological studies, and their comparison with written sources, provide significant data. According to these sources, the Cimmerians, driven by the pressure of the Scythians, entered Anatolia in successive waves via different routes at the beginning of the first millennium BCE. The Scythians later filled the areas abandoned by the Cimmerians, and some of them, like the Cimmerians, crossed into Anatolia through the Caucasus. These raids notably affected the Medes and Urartians -who were located along the invasion routes -as well as the Phrygians and Lydians, and they also influenced Assyria's regional politics. The Persian king Darius launched a Scythian campaign through Anatolia, and a wide area from Cappadocia to Ionia was affected by this military expedition. In the present study, the Cimmerian and Scythian raids to Anatolia through the Caucasus are discussed and the effects of these raids on the region are tried to be explained.

Anahtar Kelimeler: Kimmerler, İskitler, Anadolu, Akın, Göç.

Keywords: Cimmerians, Scythians, Anatolia, Raid, Migration.

* Doktora Öğrencisi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, serifnogay@gmail.com, Orcid No: 0000-0002-4981-5337, Türkiye.

• Prof. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, kuregen@hotmail.com, Orcid No: 0000-0002-1974-7476, Türkiye.

Giriş

Karadeniz'in kuzey bozkırları kadim tarihlerden pastoral göçebeliğin son demlerine kadar atlı kavimlerin uğrak bölgesi olarak kullanılmıştır. Merkezi Asya'nın batı kısımlarından Tuna Nehri'ne uzanan coğrafyanın geniş düzlükleri, MÖ birinci bin yılda iki savaşçı topluluğun, Kimmerlerin ve İskitlerin, akınlarına sahne olmuştur. Çıkış noktaları genel olarak Ural-Alтай bölgesine dayandırılan, kökenleri ise söz konusu bölgedeki atlı kavimlerle ilişkilendirilen bu iki topluluk, Anadolu tarihinde de önemli rol oynamıştır.

İskitlerden önce Karadeniz'in kuzeyini yurt tutmuş olan Kimmerler, İskitlerin baskısıyla MÖ 8. yüzyılın sonlarında Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya hareket etmiştir. Kimmer ve İskit kültürünün maddi öğelerine ait kalıntılara, Karadeniz'in kuzeyinden Kafkaslara, Kafkaslardan Anadolu'ya kadar geniş coğrafyada rastlanmaktadır. Özellikle söz konusu bölgelerdeki kurganlardan çıkarılan savaş teçhizatları, atlı bozkır kültürünün yayıldığı alanın genişliğini göstermektedir. Bununla birlikte yazılı kaynaklarda verilen bilgiler, Kimmerlerin MÖ 8. yüzyılın sonlarından MÖ 6. yüzyılın başlarına kadar yaklaşık yüz yıl Anadolu'da kaldıklarını göstermektedir. Kimmerlerin Anadolu'ya geçişlerinden etkilenen ilk Anadolu uygarlığı konumu nedeniyle Urartululardır. Fakat Kimmer akınlarının etkisi Urartu ile sınırlı kalmamış kısa sürede Anadolu içlerine kadar yayılmıştır. Nitekim Frigler, Lidyalılar ve İyonlar Kimmer akınlarından önemli ölçüde etkilenmiş, hatta Frigler Kimmer baskısıyla siyasi varlıklarını kaybetmişlerdir. Anadolu uygarlıkları dışında Asur Krallığı da Kimmer göçleriyle başından beri yakından ilgilenmiş, bölge siyasetine bu doğrultuda yön vermiştir. II. Sargon dönemine ait belgeler ile Asurbanipal'in yıllıkları bu anlamda önemli bilgiler vermektedir.

İskitler Anadolu'ya geçmeden önce kalabalık boylar hâlinde doğuda Kuzey Çin'den Ural Altay Dağları'na, batıda Tuna Nehrine kadar geniş bir alana dağılmış durumdaydılar. Bu kadar geniş bir sahaya yayılmış boylar topluluğunun kökenlerine dair kesin görüşler öne sürmek zor görünmektedir. Fakat askeri ve siyasi örgütlenmelerinden, sosyal yapılarından kısaca yaşam biçimlerinden hareketle İskitlerin Orta Asya kökenli atlı bozkır kavimlerinden olduğu bilinmektedir. Herodotos'un Tarih'i, Strabon'un Coğrafyası ve Asur vesikaları gibi yazılı kaynaklar ile arkeolojik çalışmalardan elde edilen malzemeler İskitlerin menşe ve yurtlarına dair önemli veriler sağlamaktadır. Bu bilgilere göre İskitler, Batı Sibiryâ üzerinden Avrasya'ya gelerek Kimmer topraklarına yerleşmiştir. Özellikle Herodotos'un anlatımları¹ ve ona isnâd eden görüşler, İskit akınlarını Kimmerler üzerinden ele alır. İskit boylarının bir kısmı MÖ 9. yüzyılın sonları ile 8. yüzyılın başlarında Hazar Denizi kıyısını izleyerek Anadolu'ya yönelmiştir. Anadolu'ya geçmeden önce bir süre bugünkü İran'ın kuzeybatı kısımlarında kalmış, bölgedeki topluluklar üzerinde kültürel anlamda önemli etkiler bırakmıştır. İskitlerin Anadolu'daki tarihlerine dair ilk bilgiler Urartu kaynaklarında verilmekte, Urartu kralı I. Arğişti'nin Horhor kayalıklarındaki vesikasında ve Kanlıca Yazıtı'nda İskitlerle ilişkilendirilen metinler bulunmaktadır. II. Rusa dönemine ait kayıtlarda ise İskitlerin bölgedeki faaliyetleri ve Urartu-İskit ilişkileri hakkında daha açık ifadeler mevcuttur. İskitlerin MÖ 770'lerde Medlerle kurduğu ittifak nedeniyle Asur kaynaklarında ilk kez İskitlerden bahsedilmiştir.² Asur kralı Asarhaddon, kendisine karşı kurulan ittifakı İshpakai'nin komutasındaki İskit ordusunu dağıtarak bozduğunu belirtmiştir. Asarhaddon'un İskitleri dağıttığı hakkındaki kaydı³ tartışmaya açık olmasına rağmen İskitlerin bölge siyaseti üzerindeki etkisini göstermesi bakımından önemlidir. Bununla birlikte Asarhaddon kızını İskit kralı Bartatua ile evlendirerek İskitleri yanına çekmeye çalışmıştır. İskit-Asur ittifakı Medlerin yenilgiye uğratılmasında ve gerektiğinde Kimmerlere karşı mücadele edilmesinde Asur krallığı için yararlı olmuştur. İskitler içinse Anadolu'ya geçişi kolaylaştırmıştır. İskitler yaklaşık üç asır Doğu Anadolu ve çevresinde kalmış, bu süre zarfında hayvancılığa dayalı ekonomilerini devam ettirebilecek şekilde su kaynakları ve otlaklar bakımından zengin alanlara yerleşmişlerdir.

¹ Herodotos, *Tarih*, Çev. Müntekim Ökmen, 23. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2024, s. 293-299.

² Mihail İllarionoviç Artamonov, *Kimmerler ve İskitler*, Çev. Muhammet Şen, Selenge Yay., Ankara 2020, s. 37.

³ Daniel David Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, C. II, Greenwood Press, New York 1927, s. 207.

Kimmerler

Arkeolojik çalışmalardan elde edilen veriler, MÖ 1. binli yıllarda birbirleriyle bağlantılı hâlde yaşayan göçer halklara işaret eder. Bu halkların en önemli temsilcisi, Doğu Avrupa çöllerinin kadim sakinlerinden biri olan Kimmerlerdir.⁴ Genellikle İskitlerle ilişkilendirilen Kimmerler, MÖ birinci bin yılın ilk yıllarında Kafkasların kuzeyinde Azak ve Hazar Denizi arasında görülmeye başlayan varlığını ancak iki yüz yıl kadar sürdürebilen özel bir kültürün temsilcileridir. MÖ 8. yüzyıla kadar Kuzey Kafkasya'da yaşayan Kimmerlerin bu tarihte Transkafkasya üzerinden Anadolu'ya geçtiklerine dair tarihi bilgiler mevcuttur. Hem çivi yazılı kaynaklarla hem de Herodot'un aktardığı bilgilerle teyit edilen Kimmer akınları, İskitlerin baskısıyla evvela Tuna Nehri ve Karpatlar üzerinden Balkanlara ve oradan Anadolu'ya yapılmıştır. Azak ve Hazar Denizi arasında kalan doğu Kimmer grubu ise ağırlıklı olarak İran dilini konuşan halklarla birkaç yüzyıl yakın şekilde yaşamıştır. Bu Kimmer topluluğu da kendilerinden önceki soydaşları gibi Anadolu'nun yolunu tutmuştur. Fakat bu grup, Anadolu'ya batıdan değil de Kafkaslar üzerinden geçmeyi tercih etmiştir.⁵

Anadolu sadece tarihin belirli dönemleri için atlı bozkır kavimlerinin göçlerine sahne olmuş bir coğrafya değildir. Konumu, arazi yapısı ve su kaynakları gibi birçok özelliği nedeniyle tarih öncesi çağlardan bu yana sınırları zorlanmış, çok sayıda büyük göçlere ve savaşlara sahne olmuştur. Ön Asya ya da Küçük Asya olarak adlandırılan Anadolu'da ve bölge uygarlıkları üzerinde derin izler bırakan kitlesel hareketlerden⁶ biri MÖ birinci bin yılın ilk çeyreğinde Kimmerler tarafından gerçekleştirilmiştir. Kimmerler, Hazar Denizi'nin kuzey sahillerinden geçerek Karadeniz kıyılarına ve Kafkasların kuzeyine yayılmışlardır. Bu bölgelerin Demir Çağı, etkileri nedeniyle Kimmer Dönemi olarak bilinir.⁷ Kimmer kültürünün maddi izleri Karadeniz'in kuzeyinden Kafkaslara, Kafkaslardan Anadolu ve İyonya'ya kadar geniş bir sahada görülmektedir.⁸ Bu sahadaki kurganlardan çıkarılan malzemeler, özellikle ok bileşenleri, Kimmer ve İskit sınırlarının belirlenmesinde ve tarihlendirilmesinde oldukça önemli bilgiler sağlamaktadır. Örneğin İskitler Avrasya'da bulundukları dönemde yaygın olarak çakmaktaşı ve kemik temrenli oklar kullanırken Ön Asya'da geçirdikleri süre içinde tipik temrenli oklar yerine daha dengeli hareket kabiliyetine sahip üç tülekli oklar kullanmışlardır.⁹ Zengin görsel özellikleriyle Anadolu dışındaki göçebe kültürünü yansıtan, Kimmer ve İskit tarzıyla ilgili olduğu anlaşılan bu türden savaş aletleri Anadolu başta olmak üzere geniş coğrafyalara yayılmış, farklı kültürel unsurlarla daha da zenginleştirilmiştir.¹⁰ Özellikle İskit tipi ok uçlarına Anadolu'dan başka Ortadoğu'nun genelinde ve hatta ötesinde rastlanması, İskit teçhizat ve tekniğinin uzak coğrafyalarda dahi taklit edildiğini gösterir.¹¹

Yazılı kaynaklardan ve arkeolojik veriler üzerinde yapılan araştırmalardan hareketle Kimmerlerin İran yaylasını yurt edindiği fakat hareketli yaşam tarzlarından dolayı burada da sabit kalmadıkları görülmektedir.¹² İskitlerin baskısıyla Anadolu'ya inen Kimmerler, MÖ 8. yüzyılın sonlarından MÖ 6. yüzyılın başlarına kadar yaklaşık yüz yıl Anadolu'da kalmışlardır.¹³

Kimmerlerin Anadolu'ya girerken Urartu yerleşim merkezlerine yaptıkları saldırıları ve bu saldırılar esnasında kimi yerleri yakarak tahrip ettiklerini gösteren arkeolojik bulgular mevcuttur. Patnos yakınlarındaki Değirmentepe Höyüğü'nde yapılan kazılarda, ağır bir yangın neticesinde tahrip olan Urartu sarayının kalıntıları bulunmuştur. Sarayın kerpiç duvarları yangının şiddetiyle pışerek tuğla hâline gelmiş, günümüze kadar ulaşmıştır. Yıkıntılar arasındaki yanık

⁴ Aziz Novruzlu, "Kimmer Kültürüne Bir Bakış", *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 18, S. 32, 2017, s. 211.

⁵ Artamonov, *Kimmerler ve İskitler*, s. 30.

⁶ Lütfi Gürkan Gökçek-Oğuzhan Abacı, *Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi*, 1. Baskı, Değişim Yay., İstanbul 2019, s. 11.

⁷ Novruzlu, "Kimmer Kültürüne Bir Bakış", s. 210.

⁸ Novruzlu, "Kimmer Kültürüne Bir Bakış", s. 206.

⁹ Artamonov, *Kimmerler ve İskitler*, s. 49.

¹⁰ Oya San, "Bazı Bulgular Işığında Anadolu'da Kimmer ve İskit Varlığı Üzerine Gözlemler", *Belleten*, C. 64, S. 239, 2000, s. 14.

¹¹ Beatrice Forbes Manz, *Göçebeler*, Çev. Musa Şamil Yüksel-Metehan Demirci, Kronik Yay., İstanbul 2024, s. 52.

¹² Koray Toptaş, "Asur Belgelerinde Kimmerler", *Gazi Akademik Bakış*, C. 14, S. 27, 2020, s. 39.

¹³ İlhami Durmuş, "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", *Belleten*, C. 61, S. 231, 1997, s. 273.

insan iskeletleri, sarayın ani bir saldırıya uğradığını, içeridekilerin savunmaya ya da kaçmaya fırsat bulamadığını göstermektedir. Bu saldırının MÖ 8. yüzyılın sonlarında Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya girmeye çalışan Kimmerler tarafından yapıldığı düşünülmektedir. Bu dönemde Urartu kralı II. Arğişti'nin Kimmer saldırılarını durdurmak amacıyla kuzeye hareket etmesi bu düşüncüyü doğrulamaktadır.¹⁴

Kimmerlerin Urartu sınırlarına ulaştığı sıralarda Asur İmparatorluğunun başında II. Sargon bulunuyordu. II. Sargon, Urartu Krallığı ile özel olarak ilgilendiği için bölgedeki gelişmeleri an be an takip etmek amacıyla gelişmiş bir istihbarat ağı oluşturmıştı. Bu ağı vasıtasıyla Asur merkezine gönderilen mektuplar, Urartu sınırına ulaşmış olan Kimmerler hakkında bilgiler vermektedir. Asur kayıtlarında Kimmerlerden söz eden ilk belgeler bu mektuplardır.¹⁵ Sargon dönemini anlatan Asur kaynaklarında da Kimmerlerle ilgili bilgiler bulunmaktadır. Fakat ilgili bölümdeki metinler büyük ölçüde eksiktir. Mevcut bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Sargon, metinlerde "Kimirra" olarak geçen ve Kimmerlerle ilgili olduğu düşünülen bölgeye sefer düzenlemiştir. Muhtemelen yine Kimmerlerle bağlantılı olan "Bit-Zualzash" adındaki başka bir yerleşim yerinden ve buranın Sargon tarafından yeniden inşa edildiğinden bahsedilir.¹⁶ Asur Krallığı'na hemen her bakımdan tarihinin en güçlü dönemini yaşatan Sargon, MÖ 705'te Kimmerlerle yapılan bir savaşta hayatını kaybetmiştir.¹⁷

Asur vesikalarında Kimmer isminin doğrudan kullanımına pek rastlanmaz. "Kimmer" adı genellikle "umman-manda" terimiyle birlikte kullanılır. Akad literatüründe, Elam ve İskit gibi tehlikeli düşmanları tanımlamak amacıyla kullanılan bu terimin Kimmerler için de kullanılması, Kimmerlerin Asurları ne derece tehdit ettiğini ve Asurlular tarafından gerçek manada bir düşman olarak görüldüğünü göstermektedir.¹⁸

Kimmerler Asur sınırına indikleri MÖ 7. yüzyılın başlarından kralları Tugdamme'nin ölümüne kadar yaklaşık yetmiş yıl Asurluları uğraştırmışlardır. Asur Krallığı o dönemlerde Ön Asya'daki gücüne rağmen Kimmerlere karşı bölgedeki diğer topluluklarla ittifak kurmak zorunda kalmıştır. Hatta zaman zaman Kimmerlerle antlaşma yoluna gitmiştir. Bu durum, Kimmerlerin Asur Krallığı için önemli bir mesele hâline geldiğini göstermektedir.¹⁹ MÖ 7. yüzyılda Kimmerlerin ve ardından İskitlerin Kuzeybatı İran'a gelmeleri, Güney Kafkasya üzerinden Anadolu'ya geçmeleri güç dengelerini önemli ölçüde etkilemiş, büyük değişikliklere yol açmıştır.²⁰ Bu dönemlerde Anadolu'da ve Kuzeybatı İran'da etkili olan Kimmerler özellikle VII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'da askeri faaliyetlere ağırlık vermiş, Orta Anadolu'da Frig coğrafyasında, batı Anadolu'da Lidya'da etkili olmuşlardır. MÖ 660'lı yıllarda, merkezi Kayseri-Kültepe olmak üzere Kızılırmak Nehri'nin güneyi ve Malatya'nın batısı ile dağlık alanlardan oluşan Hilakku (Kilikya'nın yüksek kesimleri) Kimmer baskısına maruz kalmış, Lidyalılar Kimmer saldırılarını savuşturmak amacıyla Asurlulardan yardım dilemiştir. Kimmerlerin bölgedeki güç dengelerini Anadolu üzerinden değiştirdiği sıralarda ayrı boylar hâlinde mi yoksa iki yönlü merkezi bir teşkilatlanma içerisinde mi oldukları hakkında net bilgiler yoktur.²¹ Kilikya'nın kuzeyindeki dağlık alanlardan oluşan Hilakku, stratejik konumu ve sosyo-ekonomik önemi nedeniyle Lidyalıların yardım talebinden önce Asur'un dikkatini çekmiştir. Özellikle İç Anadolu'ya geçiş için bölge üzerinde hâkimiyet kurulması gerekiyordu. Hilakku Krallığı Asur hâkimiyetine direnmiş ve Urartulularla işbirliğine gitmiş olsa da II. Sargon ve Asurbanipal dönemlerinde Asur hâkimiyetine girmiştir.²²

Anadolu'daki Kimmer etkisi, Lidyalılarla Kimmerler arasında yaşanan mücadeleler, Asur kaynaklarında doğrulanmaktadır. Asurbanipal'in silindirlik kayıtlarında, Lidya kralı Gyges'in

¹⁴ Durmuş, "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", s. 274.

¹⁵ Toptaş, "Asur Belgelerinde Kimmerler", s. 34.

¹⁶ Daniel David, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, C. II, s. 107.

¹⁷ Lütfi Gürkan Gökçek, *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat, Ankara 2020, s. 177.

¹⁸ Toptaş, "Asur Belgelerinde Kimmerler", s. 53.

¹⁹ Durmuş, "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", s. 277.

²⁰ Selim Ferruh Adalı, "Assur'a Dua Metni K.3408 Işığında Urartu, Manna ve Kimmerler", *ASA Dergisi*, C. 1, S. 1, 2023, s. 18.

²¹ Adalı, "Assur'a Dua Metni K.3408 Işığında ...", s. 19.

²² Gökçek ve Abacı, *Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi*, s. 142.

Kimmerleri yenilgiye uğrattığı, ele geçirdiği ganimetlerle birlikte savaş esirlerini Asur'a bağlılık bildirmek üzere Ninova'ya gönderdiği yazılıdır. Asurbanipal, yazıtlarda Lidya'yı atalarının ismini bile duymadığı denizlerin ötesindeki ülke olarak tanımlar. Asur'a çok uzak bir bölgede yer almasına rağmen, ihtişamlı isminin Tanrı Asur tarafından Gyges'e rüyada bildirildiğini böylece Lidya kralının kendisine bağlılık sunduğunu belirtir.²³ Kimmerlere karşı elde edilen zaferde Asur Tanrısına pay biçilmesi ve ganimetlerden önemli bir bölümün Ninova'ya gönderilmesi, Asurbanipal'ın Lidya'ya doğrudan destek verdiği şeklinde yorumlanabilir.²⁴ Gyges'in Asurbanipal'e sunduğu bağlılığın, Tanrı Asur vasıtasıyla gösterilen bir rüyaya dayandırılması, Asurlardaki hükümlerliliğin ilahi kökenli meşruiyet taşıdığını göstermesi bakımından da dikkat çekicidir. Fakat bu husus ayrı bir çalışma konusu olduğu için özellikle belirtilmesi gereken nokta, Kimmer saldırılarının bölgedeki siyasi gelişmeleri etkilemiş olmasıdır. Yine yazıtlarda ifade edildiğine göre Lidya kralı Gyges bir müddet sonra Asur'a bağlılık bildirmekten vazgeçip isyana kalkışınca Tanrı Asur'un gazabına uğramış, işlediği günahın bedelini canıyla birlikte savaşı kaybederek ödemiştir. Gyges'in ölümünden sonra yerine oğlu krallık tahtına geçmiş, babasının hatasından ötürü af dileyerek Kimmer saldırılarına karşı yeniden Asur boyunduruğunu istemiştir. Bu durum Asurbanipal tarafından şu sözlerle kayıt altına alınmıştır:

“Gyges'in benim adımla anarak ezdiği Kimmerler, onun ülkesine saldırıp tümünü ele geçirdiler. (Gyges öldü) ve yerine oğlu geçti. Oğlu, elçisini gönderip olanları anlattı ve benim krallık ayaklarıma kapanarak şöyle dedi: Tanrının lütfuna mazhar olmuş kral sensin. Babamın senin lanetin vurdu. Ben senin kölenim; bana merhamet et, boyunduruğunu taşıyayım.”²⁵

Asur metinlerinde verilen bilgiler, Kimmerlerin Lidya-Asur arasındaki ittifakın bozulmasını fırsat bilip yeniden sahneye çıktığını, Lidyalıları ağır bir yenilgiye uğrattığını göstermektedir. Lidyalılar için her durumda yıkıcı bir tehdit olarak beliren Kimmerler Asur açısından bu kez isyana karşılık gönderilen ilahi bir ceza olarak değerlendirilmiştir. Kimmerler karşısındaki acziyetini yaşayarak gören Lidya'nın yeni kralı, kurtuluşun ancak Asur vassallığıyla mümkün olduğunu anlamış, bu anlayışını daha derin bir bağlılık arzıyla bildirmiştir.

Kimmerlerin Batı Anadolu'daki mevcudiyetlerine, siyasi ve askeri gelişmeler üzerindeki etkilerine dair yazılı kaynaklarda bilgiler bulunmasına rağmen Orta Anadolu'daki faaliyetleri ve Friglerle münasebetleri hakkında yapılan değerlendirmeler daha çok arkeolojik gözlemlere ve varsayımlara dayanır. Gordion kazılarında belirlenen tahrip edilmiş katmanlar, her ne kadar kesin kanıtlara dayalı olmasa da Kimmerlerin Anadolu'ya geçiş güzergâhları ve dönemleri dikkate alınarak Kimmer saldırılarıyla ilişkilendirilir.²⁶ Strabon'un Coğrafyası'nda Kral Midas'ın Kimmer saldırısından duyduğu acı nedeniyle hayatına son verdiği aktarılır. Bu bilgi, Kimmerlerin Gordion'a sonuçları itibariyle ağır bir saldırı düzenlediği yönündeki tek kayıttır.²⁷ Strabon eserinde Kimmerlerin veya onların bir kabilesi olarak gösterdiği Trereslerin mütemadiyen Karadeniz'e komşu ülkeleri,²⁸ zaman zaman da Frig topraklarını istila ettiklerini belirtmiş, bu işgaller neticesinde Midas'ın boğa kanı içerek yaşamına son verdiğini ifade etmiştir.²⁹ Bu minvalde Kimmerlerin MÖ 7. yüzyılın ilk yarısında Frig hâkimiyetindeki toprakları işgal ettiği, başkent Gordion'u ele geçirerek Friglerin siyasi varlıklarına son verdiğini düşünülmektedir. Kimmer saldırılarından önce en ihtişamlı dönemlerini yaşayan Friglerin bu saldırılar sonucunda siyasi varlıklarını kaybetmesi, yaşanan istilasının ne kadar yıkıcı olduğunu gösterir.³⁰ Strabon'un bu malumatı Frigler hakkında tutulan tek tarihi kayıt olduğu gibi eser içerisinde ayrı bir konu dâhilinde sunulan çok kısa bir metindir. Yine de Friglerin Kimmer akınları karşısında Urartulular kadar direnemeyip siyasi varlıklarını kaybettiği bilinmektedir. Bununla birlikte kraliyet

²³ Daniel David, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, s. 352-353.

²⁴ Toptaş, “Asur Belgelerinde Kimmerler” s. 49.

²⁵ Daniel David, *of Ancient Records Assyria and Babylonia*, s. 298.

²⁶ San “Bazı Bulgular Işığında Anadolu'da...”, s. 3.

²⁷ San “Bazı Bulgular Işığında Anadolu'da...”, s. 4.

²⁸ Strabon, *Strabon'un Coğrafyası*, çev. Ekber Ataman, 1. Baskı, Dorlion Yay., C. I, Ankara 2024, s.119.

²⁹ Strabon, *Strabon'un Coğrafyası*, C. I, s. 120.

³⁰ Durmuş, “Anadolu'da Kimmerler ve İskitler”, s.277.

ailesine mensup kimi Frig idarecileri, krallığı yeniden canlandıracak kadar olmasa da bazı bölgelerde müstakil hareket etmişlerdir.³¹

Anadolu'daki Kimmer tehdidine Asur kaynaklarında da yer verilmiştir. Asarhaddon 679'da Şuhnu'da (Ereğli ya da Van Gölü'nün güneyi olduğu düşünülen bir yer) yaşanan Kimmer katliamından bahsetmektedir. Asarhaddon'un ilk seferlerini Kimmer tehlikesini bertaraf etmek amacıyla Anadolu'ya düzenlemesi, durumun Asur açısından vahametini göstermektedir.³² Hilakku Krallığı ile Kimmerler arasındaki işbirliğinin Asur sınırlarını zorlamaya başlaması üzerine Asarhaddon, Hubuşna'ya³³ sefer düzenlemiştir.³⁴ Asarhaddon resmi kayıtlarda, Kimmer tehdidine karşı çok sert tedbirler aldığını, özellikle Anadolu'nun güney doğusunda, Teuşpa komutasındaki Kimmer ordusuna büyük bir hezimet yaşattığını belirtir. Kimmer ordusunun Hubuşna'ya düzenlenen sefer sırasında imha edilmesi, Asur krallığının büyük zaferlerinden biri olarak aktarılır.³⁵ Kraliyet yazıtlarında geçen "Dahası evi uzakta bulunan bir barbar olan Kimmerli Teuşpa'yı tüm ordusuyla birlikte Hubuşna ülkesi topraklarında kılıcımla vurdum."³⁶ şeklindeki sözler Asur başarısını anlatır. Ayrıca bu sefer sırasında Asur hâkimiyetini tanımayan Hilakku³⁷ (Kilikya) halkına boyun eğdirilmiş, bölgedeki yirmi bir kaleyle birlikte çok sayıda şehir ve kasaba da ele geçirilmiştir.³⁸ Asur kralı Asarhaddon bu gelişmeyi kaydettiği yazıtlarda Hilakku'daki asilerin boyunlarını vurduğundan, ele geçirdiği şehirleri yağmaladığından bahsetmektedir.³⁹ Kayıtlarda Kimmerler üzerine düzenlenen seferle ilgili her ne kadar kalelerin zapt edildiği, isyankâr halkın kılıç zoruyla itaat altına alındığı, şehirlerin yakılıp yıkıldığı ve Asur hâkimiyetinin sağlanmış olduğundan bahsedilse de Asarhaddon'un bu seferi tam olarak istediği gibi sonuçlanmamıştır. Çünkü Anadolu'daki Kimmer tehdidi bu sefer sonrasında da devam etmiş, Asurlulara karşı bölgedeki diğer krallıklarla ittifak kurulmuştur.⁴⁰ Asur kralının Kimmerlerle ilgili kaygısı ve anlaşma sağlamış olsa dahi onlara güvenmediği, Manna seferi öncesindeki bahsinden anlaşılmaktadır. "...Mannaları sizden ayırdık diyen Kimmerler yalan söylediler; zira onlar dinsizdirler, onlar yemin ve akit tanımazlar." Kimmerlere karşı hayli dolu olduğu anlaşılan Asur kralını rahatlatacak fırsat Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya giren İskitlerle gelmişti. Asarhaddon bu fırsatı değerlendirmek için İskit kralının Asur hanedanından bir prensesle evlenme teklifini hemen kabul etmiştir. Böylece İskitlerle kan bağına dayanan bir ittifak kurmuştur. Bu yolla Anadolu'ya ve hatta kendi sınırlarına yönelmiş olan İskit akınlarını Kimmerler üzerine çekmeyi başarmıştır. Asur kralının akılcıca siyaseti üzerine Kimmerler yönlerini Lidya'ya çevirmiştir.⁴¹ Friglerin Anadolu içlerindeki hâkimiyetine son veren Kimmerler kısa bir süre içinde Lidya sınırlarına ulaşmış, 646/645 yıllarına doğru düzenledikleri ani bir saldırıyla başkent Sardis'e girmiştir. Şehri ağır bir yıkıma uğratarak yağmaladıktan sonra bugünkü Edremit taraflarına yerleşmiştir. Fakat Lidyalılar güçlü kralları Alyattes döneminde MÖ 6. yüzyılın başlarında Batı Anadolu'daki Kimmer boylarını Kızılırmak Nehri'nin doğu taraflarına iterek Kapadokya'ya kadar sürmüştür.⁴² Kimmerlerin Sardis'i ağır bir şekilde yağmalamalarına rağmen akropolisi (şehrin yüksek kısmında bulunan korunaklı yapı) ele geçiremeyip çekilmeleri, kuşatma tekniğini bilmemelerine bağlanmaktadır.⁴³

³¹ Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2023, s. 196.

³² Toptaş, "Asur Belgelerinde Kimmerler", s. 41.

³³ Bugünkü Kayseri'den Adana'ya kadar uzanan bölge...

³⁴ Gökçek, *Asurlular*, s. 188.

³⁵ Daniel David, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, s. 212.

³⁶ RINAP 4: Erle Leichty, *The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria 680-669 BC (Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 4)*, Winona Lake 2011, 1: 43-46.

³⁷ Asur vesikalarında Hilakku olarak geçen toprakların geç Hitit şehirleriyle bağlantısına binaen Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Kilikya olduğu kabul edilir.

³⁸ Daniel David, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, s. 212-213.

³⁹ RINAP 4 1: 47-55.

⁴⁰ Toptaş, "Asur Belgelerinde Kimmerler", s. 42.

⁴¹ Gökçek, *Asurlular*, s.189.

⁴² Durmuş, "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", s. 278.

⁴³ Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*, s.215.

İskitler

İskitler, Çin Seddi'nden Tuna Nehri'ne kadar çok geniş bir coğrafyaya yayılan, bünyesinde farklı kavimleri barındıran büyük bir topluluktur. Yayıldıkları coğrafyanın genişliği ve karşılaşmaları milletlerin çokluğu nedeniyle İskitler hakkında farklı kaynaklarda bilgiler verilmiştir.⁴⁴ Grek kaynaklarında Skythai, Pers kaynaklarında Saka, Çin kaynaklarında Sai ve Asur kaynaklarında Aşguzai olarak geçmektedir. Grek kaynaklarındaki İskitler, Perslerin Saka olarak ifade ettiği kavimlerin tümünü ihtiva etmese de büyük bir bölümünü kapsamaktadır. Çin kaynaklarındaki Sailer ise Sakaların doğu kısmını oluşturmaktadır.⁴⁵ Nitekim Çin kaynaklarında Batı Türkistan'a gitmiş olan Sakalardan Sai-wang adıyla bahsedilmiştir.⁴⁶ Tarihi kaynaklarda verilen bilgiler, Hazar Denizi'nin kuzey ve batısından Tuna sahillerine kadar uzanan bölgede yaşayan kavimlerin İskitler, doğusundan Çin'e kadar uzanan sahada yaşayan grupların ise Sakalar olduğunu göstermektedir.⁴⁷ İskitler, Kazak bozkırlarının iç ve batı bölümlerinde Aral Gölü ve Sir Derya'dan kuzeye doğru yayılmış, bozkırların Avrupa kısmına hâkim olmuşlardır. Sakalar ise (İskitlerden sonra) Pamir vadileri ile Tiyenşan civarında oturmuşlardır.⁴⁸ Bununla birlikte yukarıda belirtildiği üzere Pers kaynaklarında İskitler için Saka ifadesi kullanılmaktadır. Bu kaynaklardan en önemlisi olan Behistun yazıtında Sakalar, yaşadıkları coğrafyaya ve bazı kültürel özelliklerine göre Saka tigrakhauda (sivri başlıklı Sakalar), Saka tiay para day (denizin ötesindeki Sakalar) ve Saka haumavarga şeklinde üç gruba ayrılmaktadır.⁴⁹

Strabon, İskitlerin Sarmatlarla birlikte Hazar Denizi'nin sağ tarafında yaşayan göçebe topluluklar olduğunu, Hazar Denizi'nin sol tarafında ise Doğu İskit göçebelerinin yaşadığını ve bunların da güneyde Hindistan'a kadar yayıldığını belirtir. Eski Yunan tarihçilerinin bu kavimlerin tümünü İskit olarak adlandırdığını aktarır.⁵⁰ Daha doğudaki Massagetler ve Sakalar dışında kalan kavimlerin hepsi İskit adıyla anılır. Fakat neredeyse tümü göçebe olan bu topluluğun her kabilesi ayrı bir ad taşır.⁵¹

Arkeolojik verilerden ve yazılı kaynaklardan elde edilen bilgiler, İskitlerin MÖ 1. bin yılda Tuna Nehri ile Çin'in batı sınırları arasındaki geniş coğrafyada hüküm sürdüklerine işaret etmektedir. Doğal otluk görünümündeki bu geniş saha, Pamir Yaylası ve Altay Dağları'ndan batıda Tuna'ya kadar Güney Rusya'nın tamamını içine almaktadır. Karadeniz, Hazar Denizi, İran'ın dağlık arazisi ve Kafkas dağ silsilesi, İskit coğrafyasını güneyden çevreleyen doğal sınırlardır.⁵² Kuban Nehri civarında Kafkasların kuzeybatısında MÖ 7. ve 5. yüzyıllar arasında tarihlenen kurganlarda İskitlerle bağlantılı ya da İskitlere ait çok sayıda malzeme elde edilmiştir. Bunlar arasında bronz at arabaları, Kafkas tipi bronz kemer, kazan ve küçük kaplar, elle şekillendirilmiş hayvan başları dikkat çekmektedir. Burada bulunan bronz bir miğfer de Kafkaslardaki İskit malzemeleriyle bağlantılıdır.⁵³

İskitlerin kökenlerine dair Slav ırkından, İranî halklardan ya da Ural Altay kavimlerinden oldukları yönünde farklı görüşler öne sürülmüştür. İskitlerin Slav kökenli olduğu görüşü, sağlam delillere dayanmadığı için araştırmacılar tarafından pek dikkate alınmamıştır. İskitlerin İranî halklardan olduğunu ileri süren araştırmacılar ise görüşlerini İskit dilinde kullanılan kelimeler ile Doğu İran dilleri arasındaki benzerliğe dayandırmaktan öte gitmemişlerdir. Buna karşılık İskitlerin Ural Altay kavimlerinden olduğu tezini savunan ilim adamları, tezlerini yazılı kaynaklara ve arkeolojik malzemelere dayandırmışlardır. Daha çok

⁴⁴ İlhami Durmuş, *İskitler*, Akçağ Yay., Ankara 2022, s. 45.

⁴⁵ Durmuş, *İskitler*, s.47.

⁴⁶ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., C. I, S. IV/A-1.1, Ankara 20219, s.131.

⁴⁷ Egemen Çağrı Mızrak, *Bozkır Kavimleri*, 1. Baskı, Ötüken Yay., İstanbul 2017, s. 60.

⁴⁸ Károly Czeglédy, *Bozkır Halklarının Göçü*, ed. Hayati Develi, çev. Günay Karaağaç, 1. Baskı, Kesit Yay., İstanbul 2009, s. 15.

⁴⁹ Durmuş, *İskitler*, s. 43.

⁵⁰ Strabon, *Strabon'un Coğrafyası*, çev. Ekber Ataman, 1. Baskı, Dorlion Yay., C. II, Ankara 2024, s. 310.

⁵¹ Strabon, *Strabon'un Coğrafyası*, C II, s. 318.

⁵² Durmuş, *İskitler*, s. 48.

⁵³ Kürşat Koçak, "Bozkır Türk Kültüründe Bronz'un Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Y. 37, C. 111, S. 218, 2015, s.111.

arkeolojik verilere ve yazılı kaynaklara dayandırılan bu görüş, İskitlerin kültürel özellikleri bakımından Ural Altay kavimlerine, bilhassa Türk topluluklarına benzerliğiyle dikkat çekmiştir.⁵⁴

İskitlerin İran menşeli olduğu yönündeki görüş kimi cihetlerden doğru kabul edilmekle birlikte İskitleri oluşturan topluluklar arasında Türk zümrelerin bulunduğu bilinmektedir. Hatta İskit sanatının Altaylara kadar gösterdiği etki ile İskitlerin Saka ve Massagetlerle bağlantıları dikkate alındığında Orta Asya'daki diğer unsurların da Türk zümrelerle birlikte İskit camiasına katıldığını ifade etmek mümkündür.⁵⁵ Tarihi belgelerde verilen bilgiler bütün olarak değerlendirildiğinde Massaget, İskit ve Saka adları arasındaki bağlantı dikkat çekmektedir. Ayrıca Sakaların Kazakistan'ın kuzeyindeki bu bozkır kavimlerinin merkezi durumunda olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁶

Togan, İskitlerin menşei ve kültürleri üzerine çalışmış olan çağdaşları E. Minns, H. Teidler ve Laufer gibi ilim adamlarına atıfta bulunarak İskitlerde hâkim zümrenin Türklerden oluştuğunu belirtir. Hippokrates'in İskitlerle ilgili verdiği bilgiler, Orta Asya Türklerinin yaşam tarzı, adet ve ahlakları defn merasimleri ve hata simalarıyla örtüşmektedir.⁵⁷ Üstelik Minns gibi araştırmacıların bu görüşü öne sürdüğü sıralarda bozkırlarında doğusundaki kurganların birçoğu henüz açılmış dahi değildi. Dönemin ancak yazılı kaynaklarından hareketle öne sürülen bu isabetli görüş, günümüzde kurganlardan elde edilen malzemelerle desteklemiştir.⁵⁸ İskitler, keçeden imal edilen kubbeli çadırlarda yaşamışlardır ki bu çadırlar tipik Türk meskenleridir. Bu türden derme evlerde oturan Orta Asya İranilerinde bu evlerin şekline ve ismine dair çok sayıda Türkçe kelimenin kullanılmış olması bu meskenlerin Türklere ait olduğunu göstermektedir. Benzer şekilde Araplar keçeden mamul bu meskenler için "Kubbetü'l- Türkiyye" yani "Türk Çadırı" tabirini kullanmışlardır. Bunun dışında İskitler de tıpkı Türk kavimleri gibi kımız içer, süttten kurut elde ederlerdi.⁵⁹ Sığır ve koyun sürüleri İskitler için hayati derecede önemli idi. At sütü ve süttten mamul ürünler günlük yaşamın temelini oluşturuyordu. Ziraatçı İskitlerde Yunan tesiri görülmesine rağmen yerleşik İskitlerde göçebe kavimlerinde olduğu gibi hayvancılık esas faaliyetti.⁶⁰ Karadeniz kıyıları ile Hazar ve Aral Gölü civarında yaşayan İskitlerin İran kavimleri ile bir araya gelmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir.⁶¹

Herodotos "kafası aydınlanmış bir ulus" olarak tarif ettiği İskitlerin savunma alanındaki ustalıklarından bahseder ve bu becerilerini yaşam biçimlerine dayandırır: "Kendilerine saldıran hiç kimse ellerinden kurtulamaz ve istemedikleri sürece kimse onları bulup bastıramaz; öyle insanlar ki ne kentleri vardır ne kaleleri, hepsi de atlıdır ve ok atarak savaşır. Evlerini peşlerinde taşırlar, zira ekip biçerek değil hayvancılıkla geçinirler. Evleri arabalarıdır. Böyle insanlar yenilebilir, ele düşürülebilirler mi?"⁶²

İskitler, kimi araştırmacılar tarafından her ne kadar Hint-Avrupa ailesinin İranî gruplarından kabul edilse de, doğu steplerinin ötesinde Çin sınırlarında görülmeye başlayan ilk Hun kabileleri ile aynı özelliklere sahiptirler. Dil özellikleri hariç, Yunan tarihçilerinin tasvirleri ile İskit vazolarındaki stilin, Çin vakanüvislerinin Hiyong-nular hakkındaki anlatımlarıyla benzerliği hayli dikkat çekicidir. Hun atlı okçularının giydiği pantolon ve çizmeler, Akdeniz ahalisinin ya da Çinlilerin entarilerinden farklı olarak İskit kültürünün temsilidir.⁶³

⁵⁴ Durmuş, *İskitler*, s. 67.

⁵⁵ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2019, s.7.

⁵⁶ İlhami Durmuş, "Kazakistan'da Sakalar", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* C. 3, S. 2, 2019, s.189.

⁵⁷ A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, ed. Emre Yalçın ve Pınar Güven, 4. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2023, s. 49.

⁵⁸ Durmuş, *İskitler*, s. 69.

⁵⁹ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 50.

⁶⁰ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. I, s. 39.

⁶¹ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. I, s. 38.

⁶² Herodotos, *Tarih*, s. 313.

⁶³ René Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, ed. Ertuğrul Tokdemir ve Mustafa Dönmez, çev. Halil İnalıcık, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., C. IV, S. A-1.1, Ankara 2020. s. 19.

Altay Türklerinde yakın zamana kadar görülen at kurban etme törenlerinin İskitlerdeki ilk örnekleri Herodotos tarafından nakledilmiştir. Bu nakillerde İskitlerin (ilk Türklerde görüldüğü üzere) kurban olarak özellikle atı tercih ettiği, buna mukabil domuzu asla tercih etmedikleri hatta topraklarında domuz yetiştiriciliğine hiç rastlanmadığı belirtilir.⁶⁴ Suyun kutsanması şeklindeki adet, İskitlerle Orta Asya Türk boyları arasındaki bir başka benzerliktir. Bulgarlar ve Peçeneklerde örneklerine rastlanan düşmanın kafatasından içki kâsesi yapma şeklindeki ürkütücü adet İskitlerde de görülmekteydi.⁶⁵ Bununla birlikte Herodotos'un tarihinde detaylı bir şekilde naklettiği İskitlerdeki kubbeli mezar geleneğinin Türkler tarafından kurganlar vasıtasıyla devam ettirildiği bilinmektedir.⁶⁶ İskit kültürünün en erken görüldüğü bölgelere dair farklı görüşler öne sürülmüş olmakla birlikte bugün kabul gören yaklaşım İskit-Sibirya kültürlerinin Orta Asya kökenli olduğu ve buralardan yayıldığı yönündedir. Bu görüşü doğrulayan ilk arkeolojik bulgulara, Altay ve Tanrı Dağları'ndaki büyük kurganlarda tesadüf edilmiştir.⁶⁷ Atlı İskit okçularının MÖ 10. ve 9. yüzyıllar arasında tarih sahnesine çıkışları, Batı ve Orta Asya'da atı evcilleştiren binicilerin gerçek pastoral göçebelğe geçişiyle eş zamanlıdır.⁶⁸

Doğu İskitleri olarak bilinen Hsiung-nular, Gök Tanrılarını "Täŋri(Tengri)" şeklinde adlandırmışlardır. Doğu bozkırlarında uzun müddet hâkimiyet kurmuş olan İskitler, Gök Tanrı inançlarını ve Tanrılarının ismini hâkimiyetleri altındaki halklara ve mirasçılara aktarmışlardır. Bilindiği üzere Türkler, İskitlerin kültürel özelliklerini devam ettiren mirasçı halklarından biriydi. Nitekim Türklerin Gök Tanrılarını için kullandığı Tengri kelimesi, İskitlerin Täŋrikelimelerinden alıntıdır. Aynı kelime daha sonra Moğollar ve Mançular tarafından kullanılmış, Türklerle birlikte bozkır kuşağı boyunca Çin'den Avrupa sınırlarına kadar geniş bir coğrafyaya yayılmıştır.⁶⁹

Bununla birlikte İskitlerdeki sosyal yapıyı belirleyen göçebelik düzeninde (Hun Türklerinde olduğu gibi) taşınabilir bir mal olarak görülen kölelik anlayışı gelişmemiştir. Hâliyle Avrasya'nın iç kısımlarında sosyal yapının alt kısmını teşkil eden insanlar teknik bakımdan özgür olup köle değillerdi. Fakat Antik Yunan ve Çin medeniyetinde kölelik, sosyo politik yapının işleyişini sağlayan temel unsurdu. Bu farklı düzen ve anlayış nedeniyle Akdeniz toplumlarının ve Çin tarihinin kaynaklarında Orta Avrasya'daki pastoral göçebeliliğin kıdemli alt hiyerarşisi, yanlış bir şekilde köle olarak görülmüştür.⁷⁰

Yine görüşlerini yazılı kaynaklara ve arkeolojik çalışmalara dayandıran kimi araştırmacılar, İskitlerin Srubna kültürüne mensup olduğunu düşünmektedirler. Srubnit olarak adlandırılacak bu kültürün insanları, doğularında yer alan Andronovo kültürüyle sıkı temas kurmuş, Sauromatların gelişimine katkı sağlamışlardır. Sauromatların çok eski dönemlerden beri bozuk bir İskitçe ile konuşmaları muhtemelen bu yakınlıktan ileri gelmektedir.⁷¹ Herodotos, Sauromatların İskit dilini ta başından beri hatalı bir şekilde konuşmalarını İskit delikanlıları ile Amazon adı verilen savaşçı kadınların evlenme hikâyelerine dayandırır. Bu anlatıya göre Amazonlar aslında İskit olmadıkları için İskit dilini de bilmiyorlardı. Karşılaştıkları bir grup İskit delikanlısıyla evlenerek onların dilini az da olsa öğrenmişlerdi. Fakat evlendikleri gençlerle birlikte İskit ülkesinden uzak bir bölgeye taşındıkları için İskitçeleri yeteri kadar gelişmemiştir. Amazonlarla İskitlerden olma sonraki nesil (Sauromatlar) de büyükannelerinin hatalı İskitçesini devam ettirmiştir.⁷² Herodotos'un Sauromatlar olarak bahsettiği Amazon İskit karışımı topluluğun Sarmatlarla aynı olup olmadığı konusunda arkeolojik malzemelerin mukayeseli incelemesinden hareketle farklı görüşler öne sürülmüştür.⁷³ Fakat bu iki topluluğun aynılığı

⁶⁴ Herodotos, *Tarih*, s. 319.

⁶⁵ Peter Benjamin Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, 10. Baskı, Ötüken Yay., İstanbul 2021, s. 64.

⁶⁶ Kürşat Koçak, *Eski Türklerde Devlet Gelenekleri ve Törenleri*, 1. Baskı, Berikan Yay., Ankara 2019, s. 117.

⁶⁷ Nicola Di Cosmo, *Antik Çin ve Düşmanları*, ed. M. Murtaza Özeren, çev. Gaye Yavuzcan, 1. Baskı, Kronik Yay., İstanbul 2022, s. 53.

⁶⁸ Cosmo, *Antik Çin ve Düşmanları*, s. 43.

⁶⁹ Christopher I. Beckwith, *İskitler*, Ed. Ali Kaan Cerit, Çev. Onur Saygılı, Kronik Yay., İstanbul 2024, s. 79.

⁷⁰ Beckwith, *İskitler*, s. 81.

⁷¹ A.İ. Melyukova, "İskitler ve Sarmatlar", içinde *Erken İç Asya Tarihi*, ed. Denis Sinor, çev. İsenbike Togan, 10. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2023, s. 159.

⁷² Herodotos, *Tarih*, s.339-342.

⁷³ İlhami Durmuş, *Sarmatlar*, 4. Baskı, Akçağ Yay., Ankara 2017, s. 58.

hususunda öne sürülen farklı görüşler bir kenara, Sauromatların dar bir coğrafyayla sınırlı kaldıkları, Sarmatların ise İskitlerde olduğu gibi büyük göç dalgalarıyla Karadeniz'in kuzeyine gelen daha geniş toplulukları ifade ettiği bilinmektedir.⁷⁴

Yazılı kaynaklardaki bilgilerden hareketle İskitlerin Karadeniz'in kuzeyine nereden geldikleri hakkında kesin bir görüş öne sürmek pek mümkün değildir. İskitlerin kökenine dair Herodotos tarafından nakledilen mitler, hem birbirinden farklı ve yoruma açık olduğu hem de arkeolojik veriler ve yazılı kaynaklar tarafından kati surette teyit edilemediği için tartışmaya açıktır. Bununla birlikte İskitlerin iç Asya'dan geldikleri yönünde yaygın bir görüş vardır. Birçok araştırmacının ittifakla kabul ettiği bu görüşün dışında İskitlerin MÖ 1500'li yıllar ile 650'li yıllar arasında İdil-Ural bozkırlarından Karadeniz bölgesine aralıklı göçlerle geldiğini kabul eden görüşler de bulunmaktadır. Buna göre İskitler, İdil Nehri ile Ural Dağları arasındaki bozkırlardan Karadeniz'in kuzeyine inerek bölgedeki Kimmerlere karışan boyların neslinden gelmektedir.⁷⁵

Herodotos, İskitler hakkında bilgiler aktardığı kitabında İskitlerin menşelerine ve ilk yerlerine dair mitolojik anlatımlar vermiştir. Fakat hikâye tarafı ağır basan bu anlatımlar dışında kendisinin de katıldığını belirttiği bilgiler de aktarmıştır. Bu bilgilere göre İskitler, yeni yurtlarına Asya'dan Massagetlerle yaptıkları savaşı kaybettikleri için Kimmerlerin bulunduğu alanlara doğru göç etmişlerdir. Kimmerler İskit akınlarına karşı nasıl hareket edeceklerine karar vermek amacıyla toplantılar düzenlemişlerdir. Asya'dan gelen bu istilacı topluluğa karşı koyamayacağını anladıklarından topraklarını terk etme kararı almışlardır.⁷⁶ Nitekim Batı Sibiryâ üzerinden Avrasya'ya geldikleri düşünülen İskitler, 9. yüzyılın sonları ile 8. yüzyılın başlarında Kimmerlerin Batı Avrasya'daki hâkimiyetine son verdiler. Kafkaslar üzerinden ilerledikleri güney bölgelerde, Anadolu'nun batı kısımlarına kadar uzanan sahada yıkıcı etkiler bıraktılar.⁷⁷ Ancak İskit göçleri, savaş ve yağma faaliyetlerinin ötesinde belirli dönemlerde meydana gelen iklim değişiklikleri ile ilgilidir. Bölgesel iklim değişikliklerinin neden olduğu ciddi kuraklıklar, İskitlerin Karadeniz bozkırlarından yağış rejiminin düzenli, bitki örtüsünün gür olduğu Asya'daki dağlık bölgelere göçlerini zorunlu kılmıştır. Bu türden göçler, beraberinde askeri faaliyetleri ve yağmaları getirmiştir. Fakat savaş ve yağma hiçbir zaman tek başına göçlere neden teşkil etmemiş aksine zorunlu yer değiştirme hareketlerinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır.⁷⁸

Çin'in kuzey sınırlarından Tuna Nehri'ne kadar geniş bir alana yayılan İskitler, yurtlarından çıkardıkları Kimmerleri takiben Kafkasların doğusundan Ön Asya'ya yürümüşlerdir. Hazar Denizi kıyısını izleyerek Derbent-Demir Kapı geçitlerinden dalgalar hâlinde güneye doğru akın emişlerdir.⁷⁹ İskitlerin Anadolu'ya Derbent Geçidi'ni kullanarak Hazar Denizi kıyısı boyunca indikleri yönündeki değerlendirmeler, arkeolojik veriler ve farklı kaynaklarda verilen bilgilerle doğrulanmasına rağmen Kimmerleri takip meselesi aynı açıklıkta değildir. Kimmer ve İskit göçlerinin Kafkaslar üzerinden farklı güzergâhlar kullanılarak yaklaşık elli yıllık bir zaman farkıyla yapıldığı bilinmektedir. Bu nedenle İskitlerin Anadolu'ya göçlerini yalnızca ya da doğrudan Kimmer takibine bağlamak mümkün görünmemektedir. Muhtemelen bu göçlerin arkasında farklı sebepler ve daha güdüleyici etkenler vardı. İskitler kalabalık boylar hâlinde ve ayrı zamanlarda Kimmer yurduna hareket etmişlerdir. Kuzeyden Çin'e kadar uzanan bozkırlardaki bütün İskitler için Kimmer topraklarının yeterli gelmemiş olabileceği ayrı bir husustur. Hâliyle Kimmer yurduna yerleşen gruplar dışındaki İskit boylarının Kimmerlerden bağımsız bir şekilde yeni yerler bulmak amacıyla Anadolu'ya hareket ettiği düşünülebilir.⁸⁰ Bu minvalde Kafkas Dağları'nı aşan İskit toplulukları öncelikle günümüz İran'ın kuzey sınırlarında ulaşmışlardır. İskitlerin Kuzeybatı Medya'ya ulaştığı sıralarda Kimmerler Anadolu'nun batı bölgelerinde bulunuyordu. Bu coğrafi ayrılık, İskitlerle Kimmerler arasında Herodotos'un anlattığı şekilde takibe dayalı bir ilişkinin olmadığını gösterir. İskitler Med coğrafyasına

⁷⁴ Durmuş, *Sarmatlar*, s. 61.

⁷⁵ Melyukova, "İskitler ve Sarmatlar", s. 144.

⁷⁶ Herodotos, *Tarih*, s.298.

⁷⁷ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 63.

⁷⁸ Artamonov, *Kimmerler ve İskitler*, s. 33.

⁷⁹ İlhami Durmuş, "İskitler", içinde *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay ve Serkan Acar, 3. Baskı, Kronik Yay., İstanbul 2023, s. 29.

⁸⁰ Ferit Baz, "Herodotos'un Anlatımlarına Göre İskitlerin Kimmerleri Takip Meselesi" *Cedrus*, C. 4, 2016, s.50.

girdiklerinde Asur kaynaklarında sıklıkla ifade edildiği üzere çok sayıda küçük reis in yönetiminde parçalı topluluklarla karşılaşmışlardır. İskitlerin bölgeye gelmesinden önce birleşik bir Med krallığından ya da dil-kültür ilişkisi bakımından bütünleşik bir Med kavminden bahsetmek mümkün değildir. Ancak coğrafi açıdan Medya olarak adlandırılan bölgedeki halklar İskitler tarafından kreolize edilerek ortak dil etrafında bir araya getirilmiştir.⁸¹ Tarihi kaynaklar, İskitlerin Medya'ya hâkim oldukları süreçte evlilikler yoluyla Medyalıları ve yakın bölgelerdeki halkları birleştirdiklerini göstermektedir. Söz konusu bölge ve çevredeki yerel gruplar İskit kıyafetlerini kullanacak ve hatta siyasi-askeri teşkilatını taklit edecek kadar İskit kültürünün etkisi altına girmiştir. Daha da önemlisi antik çağ kaynaklarında görüldüğü ve Herodotos'un Tarih'inde özellikle ifade ettiği üzere Medyalı çocuklar İskitçeden hayli etkilenmiştir.⁸²

Arkeolojik veriler, İskitlerin erken dönemlerine ait maddi unsurların bulunduğu Moğolistan'ın batı kesimlerinden ve Tuva bölgesinden geldiklerini, Kafkas Dağlarını sağlarına alarak Kuzey İran'dan ilerlemiş olduklarını doğrulamaktadır. Bununla birlikte hareketleri süresince Antik Yakın Doğu'daki mücadelelerde kimi zaman Asurluların müttefiki olarak kimi zaman da Asurlulara karşı yerel kavimlerle müttefiklik kurarak Akad kaynaklarında adlarından söz ettirmişlerdir.⁸³

Ön Asya'ya giriş yolları üzerinde bulunan Urartulular, bulundukları konum itibarıyla Kafkaslar üzerinden güneye inen kavimlerle yoğun şekilde siyasi ilişkiler kurmuş ya da askeri mücadelelere girmiştir. Yukarıda da açıklandığı üzere Urartuluları meşgul eden bu kavimlerden ilki Kimmerler diğeri ise siyasi varlıklarını sona erdirecek olan İskitlerdir.⁸⁴ İskitlerin Anadolu'ya geçiş yolları ve Urartu Krallığının coğrafi konumu nedeniyle Anadolu'daki İskit mevcudiyetine dair ilk yazılı kayıtlar Urartu dönemine aittir. Urartu kralı I. Arğiştî'nin Horhor kayalıklarındaki vesikasında ve Kanlıca Yazıtı'nda bahsedilen İş-gi-gu-lu ülkesinin İskitlerle ilişkili olduğu düşünülmektedir. Kanlıca Yazıtı'nın bulunduğu yer dikkate alınarak bahsi geçen ülke, Gümrü'nün kuzeyine konumlandırılmaktadır.⁸⁵ Bu bölgeden, Urartu kralı II. Rusa dönemine ait bir mühürde de söz edilmektedir. Mühürde geçen, "İş-gi-gu-lu kralının oğlu Saga-dumtar'ın Arğiştî oğlu Rusa'nın kentinden Mana ülkesine gittiği yıl..." şeklindeki ifadeden anlaşıldığı kadarıyla İskitler Urartu kralı II. Rusa ile anlaşarak Manna topraklarına geçmiştir. Bununla birlikte Urartu kralı, Asur'la arasında tampon bir bölge oluşturmak ve doğudan gelebilecek herhangi bir tehdit karşısında tedbirli olmak amacıyla İş-gi-gu-lu topraklarından aldığı İskitleri İran'ın kuzeybatısına yerleştirmiştir. Çavuştepe'deki kazılardan elde edilen İskit tipi savaş araç gereçleri ile at koşum takımları, yazılı kayıtlar dışında Urartu-İskit ilişkisini gösteren açık kanıtlardır.⁸⁶ II. Rusa döneminde, önceki Urartu krallarından farklı bir yönetim anlayışı uygulandığı yazıtlardan ve imar faaliyetlerinden anlaşılmaktadır. II. Rusa'dan kalma yazıtlarda savaş ilişkilerine dair herhangi bir bilgi bulunmaması, Adilcevaz'da ve Kızıltepe'de o döneme ait yoğun mimari eserler rastlanması Urartuluların yaşadığı refahı ve sakinliği göstermektedir.⁸⁷ Nitekim II. Rusa izlediği politikaya uygun olarak İskitlerle anlaştığı bilinmektedir. Ancak İskitler, MÖ VII. yüzyılın sonları ile VI. yüzyılın başlarında Urartu Krallığı'nın yerleşim merkezlerine saldırarak bu anlaşmaya son vermişlerdir.⁸⁸ Urartu topraklarına yönelik gerçekleştirilen saldırılarda İskitler, Teişabaini Kalesi'ni zapt ederek kent merkezine girmişlerdir. Alanda yapılan kazılarda İskitlere ait olduğu tespit edilen ok uçları ile kale savunmasında hayatını kaybetmiş Urartu askerine ait kalıntılar bulunmuştur. Ayrıca Rusahinili kentinin de aynı dönemde İskitler tarafından yakılarak tahrip edildiği düşünülmektedir. Bölgedeki kazılarda ortaya çıkarılan 30 cm'lik kül tabakası, saldırının boyutlarını ve yangının şiddetini göstermesi bakımından önemlidir.⁸⁹ İskit istilası Demir Çağı Anadolu uygarlıklarından birinin sonuna ortam

⁸¹ Beckwith, *İskitler*, s. 92.

⁸² Beckwith, *İskitler*, s. 95.

⁸³ Beckwith, *İskitler*, s. 91.

⁸⁴ Durmuş, *İskitler*, s. 96.

⁸⁵ San, "Bazı Bulgular Işığında Anadolu'da...", s. 6.

⁸⁶ San, "Bazı Bulgular Işığında Anadolu'da...", s. 7.

⁸⁷ Gökçek ve Abacı, *Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi*, s. 156.

⁸⁸ Durmuş, "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", s. 279.

⁸⁹ Durmuş, *İskitler*, s. 97.

hazırlamıştır. İskit saldırılarıyla iyice zayıflayan Urartular Med saldırılarına açık hâle gelmiş, MÖ 590'da Medler tarafından ortadan kaldırılmışlardır.⁹⁰ İskit saldırıları neticesinde Urartu krallığının ortadan kalkması ve Med gücünün İskitleri bölgeden uzaklaştıracak kadar yayılması, bölge tarihini derinden etkileyen gelişmelere neden olmuş, tarihi imparatorluklardan biri olan Asur'un da sonunu hazırlamıştır. Bölgede oluşan siyasi boşlukta Ermeni ve Gürcü kabilleri bağımsız hareket etmeye başlamıştır.⁹¹ Bununla birlikte İskitlerin bölge ve Urartular üzerindeki etkileri, askeri yönle sınırlı kalmamıştır. Özellikle Urartuların giyim kuşamını, ordu düzenini, silahlarını ve nerdeyse diğer kültürel özelliklerinin tümünü İskitleştirecek kadar güçlü ve çok yönlü olmuştur.⁹²

Aslında İskitlerin Anadolu'daki mevcudiyeti, Kimmerlerden çok daha sonraki dönemlere denk gelmektedir. İskitlerin MÖ 770'lerde Med Krallığı ve Manna Devletiyle birlikte Asurlulara karşı kurduğu ittifak nedeniyle Asur kaynaklarında ilk kez "İskit" ifadesi geçmiştir. İshpakai adlı bir liderin başlarında bulunduğu dönemde İskitler, batıda Van Krallığı, güneyde Manna Devleti, güneydoğuda Med Krallığı ile çevrili topraklarda bulunmaktaydı.⁹³ Asur kralı Asarhaddon, resmi kayıtlarında Anadolu'nun iç kısımlarından İran'a kadar uzanan bölgedeki göçebe kavimleri sert tedbirlerle itaat altına almaya çalıştığını belirtmektedir. İnatçı barbarlar olarak nitelendirdiği Mannailerle İshpakai'nin komutasındaki İskit ordusunu bozguna uğrattığını, böylece Asur'a karşı kurulan ittifaka son verdiğini anlatmaktadır.⁹⁴ Bu kayıtlar, Asur krallığının Kafkaslar üzerindeki etkisini ve İran sınırındaki başarısını göstermesinden ziyade kuzeyden gelen savaşçı İskitlerin Urmiye gölü çevresinde yaşayan yerel gruplarla kurduğu ittifakı ve bölge üzerindeki belirleyici siyasetini göstermesi bakımından önemlidir.

Asarhaddon, Manna kuvvetleriyle müttefiklerini bozguna uğrattığından övgüyle bahsetmiş olsa da açıkçası o sıralarda krallığın iç açıcı durumda olduğu söylenemez. İskitleri yakından tanımayan Asurlular kuzeyden gelen hemen bütün savaşçı göçebeleri "kuzey barbarları" anlamında "Gimmiriler" olarak tanımlıyordu. Nitekim İskit kavimlerini de bu şekilde tanımlamış, Manna kabileleriyle Gimmiriler⁹⁵ arasında müttefiklik olup olmadığını kâhinler vasıtasıyla Tanrı Şamaş'tan öğrenmeye çalışmışlardı.⁹⁶ Asarhaddon, Van Gölü'nün güneyine düzenlediği başarılı seferlerden biri hakkındaki yazıtının bir bölümünde kaygılarını açıkça dile getirmiştir. "...büyük efendim Şamaş, sana soruyorum... Urartu Kralı Rusa ya da Kimmerler veya Medler ya da İskitler... uğraşıp plan kurup haberciyi yakalayıp saldırıp öldürecekler mi?" Asarhaddon'un kaygılı ifadelerinden anlaşıldığı ve yaşanan gelişmelerden de görüldüğü üzere savaşçı göçebelerin akınları bölgedeki güç dengelerini değiştirecek kadar etkili olmuştur.⁹⁷ Urartu ve Asur krallıkları, bu akınlardan önce Doğu Anadolu'da kendilerine ait bölgelerde hâkim güç idiler. Fakat peşi sıra yaşanan istilaların ardından hem bölgedeki güç dengeleri hem de Asur-Urartu arasındaki mücadelenin yönü değişmiştir.⁹⁸

Asarhaddon dönemine ait kaynaklarda İskitler hakkında verilen bilgiler, antik Yunan yazarlarının anlatımlarıyla da örtüşmektedir. Herodotos'un Protothyes şeklinde naklettiği İskit hükümdarının Asur vesikalarında zikredilen Bartatua olduğu yönünde genel bir kabul vardır.⁹⁹ İskit kralı Bartatua, Asurluların müttefiklik teklifini kabul ederek Asarhaddon'un kızıyla evlenmiştir. Bartatua bu hareketiyle önceki müttefiklerine ihanet etmiş ve onlarla yollarını ayırmış olsa da İskit Krallığının varlığını ve siyasi konumunu Asur'a kabul ettirmeyi

⁹⁰ Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 188.

⁹¹ İbrahim Telliöğlu, "Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Etkileri", *Journal of Turkish Research Institute*, C. 11, 2010, s. 27.

⁹² Beckwith, *İskitler*, s. 92.

⁹³ Artamonov, *Kimmerler ve İskitler*, s. 37.

⁹⁴ Daniel David, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, C. II, s. 207.

⁹⁵ Gimmiriler olarak bahsedilen kavimlerin bu sırada Anadolu'da yağmacılık yapan Kimmerlerle aynı kavimler olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Artamonov, *Kimmerler ve İskitler*. Bunun yanında Kimmer ve İskit adının birlikte geçtiği Asur vesikası da bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gökçek, *Asurlular*.

⁹⁶ Artamonov, *Kimmerler ve İskitler*, s. 38.

⁹⁷ Gökçek, *Asurlular*, s. 199.

⁹⁸ Telliöğlu, "Kimmer ve İskit Göçlerinin...", s. 240.

⁹⁹ Durmuş, "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", s. 281.

başarmıştır.¹⁰⁰ Asur-İskit ittifakı kısa süre içinde bölgedeki mücadelelerde kendini göstermiştir. Nitekim İskit kralı Protothyes (Bartatua) ve oğlu Madyes idaresindeki büyük bir İskit ordusu, MÖ 648'de Medlerle yapılan savaşta müttefikleri Asur'un yardımına gelmiş, Medlerin yenilgiye uğratılmasında önemli bir rol oynamıştır.¹⁰¹ Aslında Madyes komutasında bulunan İskitler, Kimmerlere karşı mücadele etmek için Asur krallığı tarafından Anadolu'ya 650'li yıllarda gönderilmişti. Madia Asur kralının güvenini kazanmış bir emir eri gibi hareket ediyordu. Asur kralı İskitlerin sadakatinden şüphe duymadığı için İskitler Anadolu'ya Asur toprakları üzerinden geçmişti.¹⁰² Strabon Coğrafyasında, Kimmerlerin Anadolu'daki saldırılarının ancak Kral Madys'ın komutasındaki İskit ordusu tarafından püskürtüldüğünü belirtir.¹⁰³ Asur Krallığı Med saldırılarına karşı İskitlerin yardımıyla kurtulmuştu. Fakat bu müttefiklik bir yere kadar sürmüş, İskitler Asur'la ittifak kurduğu gibi bu kez de Medler ve Keldanilerle işbirliği yapmıştır. Bu işbirliği, MÖ 612'de başkent Ninova'nın düşüşüne neden olmuştur.¹⁰⁴ Nitekim Ninova'ya indirilen son darbeye Kimmer ve İskit akınlarının izleri görülmektedir. Asur ordusu doğuştan savaşçı özellikler taşıyan göçebe kavimlerle mücadelede zayıf kalmıştır. Kimmer ve İskitlerin atik süvari birlikleri, eyer ve üzengi gibi koşum takımlarını henüz kullanamayan, ağır kalkan ve zırhlarıyla hantal kalan Asur ordusunu alt etmeyi başarmıştır.¹⁰⁵

Asur kaynaklarında İskitlerden ilk kez bahsedildiği MÖ VIII. yüzyıllardan Ksenophon'un Doğu Anadolu Bölgesinden İskit ülkesi olarak bahsettiği IV. yüzyılın başlarına kadar geçen yaklaşık üç yüz yıllık dönem, İskitlerin Doğu Anadolu ve çevresinde etkili olduğu zaman dilimidir. Bu kadar uzun dönemi Doğu Anadolu ve çevresinde geçiren İskitlerin bölgeyi bir anda terk ettikleri düşünülemez. Aksine hayvancılığa dayalı ekonomik faaliyetlerini devam ettirebilmek için Doğu Anadolu'nun yüksek kesimlerine yerleştikleri, tarihi kayıtlara geçecek kadar siyasi ve askeri güç elde ettikleri görülmektedir.¹⁰⁶ Ksenophon'un Anabasis (On Binlerin Dönüşü) adlı eserinde Doğu Anadolu'dan özellikle Çoruh Havzası'ndan Scythenia olarak bahsetmesi bölgedeki İskit varlığını göstermektedir. Pers Kralı Dareios'un haleflerinden Kyros'un ağabeyine karşı çıktığı sefere katılan Ksenophon, dönüş (aslında kaçış) yolculuğunda Çoruh Nehri'ne ulaştıkları yerde, Scythenia topraklarında, dört günlük yolculuk yaptıklarını ve üç gün konakladıkları İskit köylerinde erzak temin ettiklerini anlatır.¹⁰⁷

MÖ VIII. yüzyıldan itibaren Kimmerlerin ve ardından İskitlerin özellikle Doğu Anadolu'daki faaliyetleri, bu faaliyetlere mukabil Asur ordusunun Anadolu'ya düzenlediği seferler Perslere Anadolu'nun yollarını açmış, Pers hâkimiyeti kısa süre içinde Batı Anadolu'ya kadar genişleme imkânı bulmuştur.¹⁰⁸ Ünlü Pers Kralı I. Dareios, sebepleri hakkında farklı görüşler bulunan büyük İskit seferini Anadolu üzerinden gerçekleştirmiştir. Herodotos tarafından verilen bilgiler abartılı ve tartışmaya açık olmakla birlikte Dareios bu sefer için yayalardan ve atlı birliklerden müteşekkil yedi yüz bin asker toplamış, altı yüz gemilik donanma hazırlamıştı. Pers kuvvetlerine dâhil ettiği ulusların dökümünü, Bosphoros'u (İstanbul Boğazı'nı) gördüğü yerde denizin kıyısına diktirdiği iki beyaz mermer direktten birine Asur, diğerine Yunan harfleriyle yazdırmıştı.¹⁰⁹ Dareios İskit seferini başlattığı Susa'dan Bosphoros'a kadar Kilikya, Kapadokya, Frigya ve Sardes üzerinden gitmiştir. Dareios'un Susa'dan Bosphoros'a ulaşmak için kullanabileceği daha kısa güzergâhlar varken bu yolu izlemesi, donanma konusunda İyonlardan yardım almak, Anadolu'nun Ege kıyıları hakkında bilgi toplamak ve Pers İmparatorluğuna karşı isyanlarıyla tanınan bölge halklarına gözdağı vermek gibi sebeplere dayanmaktadır.¹¹⁰ Kısaca İskitlerin Anadolu'daki faaliyetleri ve Perslerle mücadeleleri, Dareios'u büyük bir ordu ile

¹⁰⁰ Artamonov, *Kimmerler ve İskitler*, s. 39.

¹⁰¹ Beckwith, *İskitler*, s.93.

¹⁰² Artamonov, *Kimmerler ve İskitler*, s. 39.

¹⁰³ Strabon, *Strabon'un Coğrafyası*, C. I, s. 120.

¹⁰⁴ Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 220.

¹⁰⁵ Gökçek, *Asurlular*, s. 221.

¹⁰⁶ Durmuş, "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", s. 286.

¹⁰⁷ Ksenophon, *Anabasis*, ed. Özge Tataroğlu, çev. Sinem Ceviz, 5. Baskı, Parola Yay., İstanbul 2023, s. 181.

¹⁰⁸ Durmuş, *İskitler*, s. 102.

¹⁰⁹ Herodotos, *Tarih*, s. 330.

¹¹⁰ Mehmet Ali Kaya ve Aytun Yazgı, "Dareios'un İskit Seferi: Nedeni, Tarihi ve Süreci Üzerine Bir Değerlendirme", *Cedrus*, C. 9, 2021, s. 138.

Anadolu'ya çekmiştir. Pers İmparatorluğuyla Anadolu uygarlıkları arasında özellikle İyonlarla, Herodotos'un belirttiği üzere¹¹¹ vassallık düzeyinde ilişkiler tesis edilmesine zemin hazırlamıştır.

İskitlerin Ön Asya'da uzun bir müddet kalmaları yalnızca bölgenin siyasi, sosyal ve askeri yapısı üzerinde etkili olmamış, İskitlerin sosyo-kültürel yapısı da bu zaman diliminde coğrafyanın şartlarından ve toplumların özelliklerinden önemli ölçüde etkilenmiştir. Özellikle İskitlerin idareci sınıfı doğu hükümdarlarını taklitle lükse alışmış, İskit maddi kültürünü oluşturan unsurlar, Ön Asya toplumlarının kültürel öğeleri ile zenginleşmiştir. Bu zenginlik İskit sanatına da yansımış, Ön Asya'ya ait konular yeni yöntemlerle işlenmiştir.¹¹²

Sonuç ve Değerlendirme

Kimmerler, MÖ 8. yüzyıla kadar Karadeniz'in kuzeyinde, Azak ve Hazar Denizi arasındaki özel bir kültürün temsilcisi olarak varlıklarını devam ettirmiş, sonrasında Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya yönelmişlerdir. Kimmer ve İskit akınları, Kafkaslar ve Anadolu üzerinde derin izler bırakmış, bölge topluluklarını önemli ölçüde etkilemiştir. Kimmer ve İskit kültürüne ait savaş malzemeleri, bronzdan mamul eşyalar ve at koşum takımları gibi maddi öğeler bu akınlarla birlikte geniş bir alana yayılmıştır. Kimmerler Anadolu'ya düzenledikleri akınlar sırasında İran yaylasını yurt edinmiş fakat hareketli yaşamlarından dolayı burada sabit kalmamışlardır. Kimmerler Anadolu'ya girişlerinde ilk olarak Urartulularla karşılaşmış, yerleşim alanlarında ağır tahribatlara ve yıkımlara yol açmışlardır. Değirmentepe Höyüğündeki kazılarda bulunan yanmış saray kalıntıları yıkımın boyutlarını göstermektedir. Kimmer saldırılarının Urartu sınırlarına ulaşması Asur krallığını tedirgin etmiştir. Bu sırada Asur krallığının başında bulunan II. Sargon Urartu sınırlarında yaşanan gelişmeleri yakından takip etmek için gelişmiş bir haberleşme ağı oluşturmuştur. Haberleşme teşkilatından merkeze gönderilen haberler doğrultusunda Asur Krallığı'nın bölgeye yönelik politikaları belirlenmiştir. Sargon tarafından dönemin Asur vesikalarında Kimirra olarak geçen Kimmerlere ait olduğu anlaşılan bölgeye seferler düzenlemiştir. Asur Krallığı'na tarihinin en güçlü dönemlerini yaşatan Sargon Kimmerlerle yapılan bir savaşta hayatını kaybetmiştir. Sargon'un bölgeye düzenlediği seferler ve Kimmerlerle yapılan savaşta yaşamını kaybetmesi Kimmer saldırılarının gücünü ve etkisini göstermesi bakımından önemlidir. Kimmerler, Asur sınırlarında dayandıkları tarihten itibaren yaklaşık yetmiş yıl krallığı uğraştırmıştır. Asurlular o dönemdeki gücüne rağmen Kimmerlere karşı bölgedeki krallıklarla işbirliği yapmak zorunda kalmışlardır.

Kimmerler, özellikle 7. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu içlerinde ve Lidya sınırlarında askeri faaliyetlere ağırlık vermeye başlamışlardır. Lidyalılar Kimmer saldırılarına karşı koymak için Asur Krallığı'ndan yardım istemiş, iki devlet arasında Asur'un hamiliğine dayalı vassallık ilişkisi kurulmuştur. Kimmer saldırılarının Frigler üzerindeki etkileri daha yıkıcı olmuştur. Strabon'un Coğrafyasında Friglerin ünlü kralı Midas'ın Kimmer saldırılarına karşı koyamadığından bu nedenle boğa kanı içerek yaşamına son verdiğinden bahsedilir. Bu bahisle birlikte başkent Gordion'daki kazılarda belirlenen tahrip edilmiş katmanlar, Kimmer saldırılarının yıkıcı etkisini göstermektedir. Frigler, Kimmer istilasından önce oldukça güçlü bir dönemde bulunmalarına rağmen Kimmer saldırılarıyla siyasi varlıklarını kaybetmişlerdir. Kilikya bölgesi ve özellikle bölgenin Hilakku adı verilen yüksek kesimleri Kimmer istilasından etkilenmiştir. Asur krallığı, Kimmer tehdidinden duyduğu endişe nedeniyle Asarhaddon döneminde buraya seferler düzenlemiştir. Bu seferler Asur kayıtlarına her ne kadar büyük zaferler şeklinde yansımış olsa da Asur Krallığı bu bölgeden gelen Kimmer tehdidinden ancak bozkırın bir diğer savaşçı kavmi olan İskitlerin desteğiyle geçştirebilmiştir. Asarhaddon İskitlerle kurduğu ittifakı akrabalık düzeyinde güçlendirmek için kızını İskit kralıyla evlendirme yoluna dahi gitmiştir.

İskitler, kaynaklarda belirtildiği üzere MÖ 1. bin yılın başlarında İç Asya'daki yurtlarından Karadeniz'in kuzeyine gelerek Kimmer topraklarına yerleşmiş, ardından Kafkaslar üzerindeki geçitlerden kitleler hâlinde Anadolu'ya akın etmişlerdir. Bu akınlar sırasında öncelikle İran'ın kuzeybatısında etkili olmuşlardır. Bu bölgedeki dağınık toplulukları ortak bir dil ve kültür etrafında toplamış, birleşik Med topluluğunun oluşmasında önemli katkılar sağlamışlardır. Bu

¹¹¹ Herodotos, *Tarih*, s. 351.

¹¹² Melyukova, "İskitler ve Sarmatlar", s. 145.

dönemde Kimmerler Anadolu'nun batı kısımlarında bulunmaktaydılar. Bu nedenle İskitlerin Kimmerleri takip ettiği ve Anadolu'ya geçişlerinin eş ya da yakın zamanlı olduğu yönünde kaynaklarda verilen bilgiler ve bu doğrultuda öne sürülen görüşler tartışmaya açık hâle gelmiştir.

Urartular, Ön Asya'ya geçiş yolları üzerinde bulunduğu için bu bölgeden gelen İskit akınlarından etkilenen ilk Anadolu uygarlığı olmuştur. Urartu Krallığı İskit istilasından kurtulmak amacıyla II. Rusa döneminde İskitlerle anlaşma yoluna gitmiştir. Buna rağmen bozkır göçerlerinin istilasından ve siyasi varlığını kaybetmekten kurtulamamıştır. Urartu Krallığı'nın sona ermesi, bir müddet sonra Med kavimlerinin İskitleri bölgeden uzaklaştıracak kadar güçlenmesi, bölgenin siyasi yapısını etkilemiş, Ermeni ve Gürcü kabileleri müstakil hareket etmeye başlamışlardır. Asur Krallığı İskitlerin bölgedeki faaliyetlerinden ve Med kavimleriyle işbirliğinden oldukça kaygılanmış, evlilik yoluyla İskitleri yanına çekerek kaygılarından kurtulmaya çalışmıştır. Fakat bozkır savaşçılarıyla yapılan bu ittifak uzun soluklu olmamıştır. Son tahlilde Asur Krallığı da Frig ve Urartu uygarlıkları gibi bu akınlar karşısında daha fazla direnememiş, tarihin dehlizlerinde kaybolup gitmiştir.

Kaynakça

- ADALI, Selim Ferruh, "Assur'a Dua Metni K.3408 Işığında Urartu, Manna ve Kimmerler", *ASA Dergisi*, C. 1, S. 1, 2023, s. 1-38.
- ARTAMONOV, Mihail İllarionoviç, *Kimmerler ve İskitler*, Çev. Muhammet Şen, Seleng Yay., Ankara 2020, s. 47-59.
- BAZ, Ferit, "Herodotos'un Anlatımlarına Göre İskitlerin Kimmerleri Takip Meselesi" *Cedrus*, C. 4, 2016, s. 47-59.
- BECKWITH, Christopher I., *İskitler*, Ed. Ali Kaan Cerit, Çev. Onur Saygılı, Kronik Yay., İstanbul 2024.
- COSMO, Nicola Di, *Antik Çin ve Düşmanları*, ed. M. Murtaza Özeren, çev. Gaye Yavuzcan, 1. Baskı, Kronik Yay. İstanbul 2022.
- CZEGLÉDYKároly *Bozkır Halklarının Göçü*, ed. Hayati Develi, çev. Günay Karaağaç, 1. Baskı, Kesit Yay., İstanbul 2009.
- DURMUŞİlhami, "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", *Belleten*, C. 61, S. 231, 1997, s. 273-286.
- DURMUŞİlhami, "İskitler", içinde *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay ve Serkan Acar, 3. Baskı, Kronik Yay., İstanbul 2023, s. 19-59.
- DURMUŞİlhami, "Kazakistan'da Sakalar", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* C. 3, S. 2, 2019, s. 185-196.
- DURMUŞİlhami, *İskitler*, Akçağ Yay., Ankara 2022.
- DURMUŞİlhami, *Sarmatlar*, 4. Baskı, Akçağ Yay., Ankara 2017.
- GOLDEN, Peter Benjamin, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, 10. Baskı, Ötüken Yay., İstanbul 2021.
- GÖKÇEK, Lütfi Gürkan, *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat, Ankara 2020.
- GÖKÇEK, Lütfi Gürkan-ABACI, Oğuzhan, *Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi*, 1. Baskı, Değişim Yay., İstanbul 2019.
- GROUSSET, René, *Stepler İmparatorluğu*, ed. Ertuğrul Tokdemir ve Mustafa Dönmez, çev. Halil İnalçık, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., C. IV, S. A-1.1, Ankara 2020.
- HERODOTOS, *Tarih*, Çev. Müntekim Ökmen, 23. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2024.

- KAYA, Mehmet Ali-YAZGI, Aytun, “Dareios’un İskit Seferi: Nedeni, Tarihi ve Süreci Üzerine Bir Değerlendirme”, *Cedrus*, C. 9, 2021, s. 131-150.
- KAYA, Mehmet Ali, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2023.
- KOÇAK, Kürşat, “Bozkır Türk Kültüründe Bronz’un Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Y. 37, C. 111, S. 218, 2015, s. 103-116
- KOÇAK, Kürşat, *Eski Türklerde Devlet Gelenekleri ve Törenleri*, 1. Baskı, Berikan Yay., Ankara 2019.
- KSENOPHON, *Anabasis*, ed. Özge Tataroğlu, çev. Sinem Ceviz, 5. Baskı, Parola Yay., İstanbul 2023.
- KURAT, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2019.
- LUCKENBILL, Daniel David, *Anient Reords of Assyria and Babylonia*, C. II, Greenwood Press, New York 1927.
- MANZ, Beatrice Forbes, *Göçebeler*, Çev. Musa ŞamiYüksel-Metehan Demirci, Kronik Yay., İstanbul 2024.
- MELYUKOVA, A.İ., “İskitler ve Sarmatlar”, içinde *Erken İç Asya Tarihi*, ed. Denis Sinor, çev. İsenbike Togan, 10. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2023, s.141-166.
- MIZRAK, Egemen Çağrı, *Bozkır Kavimleri*, 1. Baskı, Ötüken Yay., İstanbul 2017.
- NOVRUZLU, Aziz, “Kimmer Kültürüne Bir Bakış”, *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 18, S. 32, 2017, s. 205-224.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., C. I, S. IV/A-1.1, Ankara 20219.
- RINAP 4: LEİCHTY, Erle, *The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria 680-669 BC (Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 4)*, Winona Lake 2011.
- SAN, Oya, “Bazı Bulgular Işığında Anadolu’da Kimmer ve İskit Varlığı Üzerine Gözlemler, *Belleten*, C. 64, S. 239, 2000, s. 1-22.
- STRABON, *Strabon’un Coğrafyası*, çev. Ekber Ataman, 1. Baskı, Dorlion Yay., C. I, Ankara 2024.
- TELLİOĞLU, İbrahim, “Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesi’ndeki Etkileri”, *Journal of Turkish Research Institute*, C. 11, 2010, s. 237-245.
- TOGAN, A. Zeki Velidî, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, ed. Emre Yalçın ve Pınar Güven, 4. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2023.
- TOPTAŞ, Koray, “Asur Belgelerinde Kimmerler”, *Gazi Akademik Bakış*, C. 14, S. 27, 2020, s. 31-60.

Extended Abstract

Although concepts such as migration, influx, and invasion have distinct meanings, they often occur as interconnected processes. For this reason, studies that address these phenomena within a particular time, place, and community often reflect a common analytical perspective.

These movements, which lead to large-scale consequences, are shaped by the economic, political, and social conditions of their geographic context and result in significant transformations in the regions they impact. The northern steppes of the Black Sea, the Caucasus, and Anatolia have historically been scenes of major migrations and invasions, particularly influenced by the raids of nomadic steppe tribes. Among these, the Cimmerians and Scythians stand out as two key groups that launched incursions from the northern Black Sea steppes into Anatolia. Historical sources provide essential information on these movements and the interactions between the tribes and the communities they encountered.

Herodotus' *Histories*, which includes mythological narratives and traditional accounts, Strabo's *Geography*, and especially Assyrian records offer valuable insights. In addition, archaeological findings compared with written sources contribute significantly to our understanding of these events.

According to these sources, the Cimmerians, under pressure from the Scythians, migrated into Anatolia in successive waves via various routes at the beginning of the first millennium BCE. Before entering Anatolia, they briefly settled in the Iranian plateau, but did not remain there due to their nomadic and mobile lifestyle. The Urartians, due to their geographic location, were the first to be affected by the Cimmerian advance. Archaeological remains of destruction and burned palaces on the borders of Urartu provide tangible evidence of the raids. The Cimmerian threat in Urartian territory caused significant concern for the Assyrian Empire, which had regional interests, and this anxiety is reflected in Assyrian records.

Instead of using the ethnonym "Cimmerians," the Assyrian sources often referred to them as "umman manda," a term generally applied to dangerous or destabilizing enemies. This usage demonstrates the perceived severity of the Cimmerian threat. Despite being a regional superpower in Asia Minor at the time, the Assyrian Empire sought both military alliances against the Cimmerians and at times made treaties with them. In the second half of the 7th century BCE, the Cimmerian raids reached Cilicia, including its mountainous areas known as Hilakku. The Lydians, facing the spread of Cimmerian incursions into their territory, appealed to Assyria for help. This request offered Assyria a strategic opportunity to advance into Anatolia through Hilakku.

As the Cimmerian raids expanded into the interior of Anatolia, they disrupted the regional power balance and reshaped inter-kingdom relations. The Phrygian territories in Central Anatolia were also affected. Excavations at Gordion and accounts in Strabo's *Geography* suggest that the Cimmerian invasion marked the end of Phrygian civilization.

The Scythians, who came to occupy the Cimmerians' former homelands north of the Black Sea, also crossed into Anatolia via the Caucasus and the Balkans. Their widespread movements are attested in various historical sources, where they are referred to as Skythai in Greek, Saka in Persian, Sai in Chinese, and Ashguzai in Assyrian texts. The Scythians ruled across a vast area stretching from the Danube to the western borders of China in the 1st millennium BCE. While different theories exist regarding their origins, the dominant view is that they were a steppe people from Central Asia, based on their nomadic lifestyle and material culture.

According to Herodotus, the Scythians arrived in former Cimmerian territory after losing a war against the Massagetiens in Asia, and subsequently followed the Cimmerians into Anatolia. However, the different timings and routes of their incursions have led to scholarly debate about whether they actually pursued the Cimmerians. Nevertheless, it is known that the Scythians stayed for a time in Median lands before entering Anatolia and played a role in culturally unifying local communities through shared language and customs.

The Urartians, located along the main invasion routes into Anatolia, struggled against the incursions of mounted steppe warriors. Scythian war gear and horse harnesses discovered within Urartian territory attest to their presence, even apart from written records. Urartian kings such as Argishti I and Rusa II left inscriptions mentioning the Scythians. Rusa II, in an effort to end the Scythian threat, sought to make peace through a treaty. However, despite such efforts, the Scythians resumed their attacks on Urartu, which contributed to the kingdom's eventual fall. Ultimately, weakened by these invasions, the Urartian Kingdom was destroyed by the Medes. Assyrian records also portray the Scythians as a formidable threat. In response to their expanding raids, the Assyrians sometimes allied with local powers and even with the Scythians themselves. Nonetheless, the Assyrian Empire could not withstand the shifting power dynamics and collapsed with the fall of its capital, Nineveh.

In conclusion, the mounted steppe tribes that migrated from Central Asia to the northern Black Sea plains and from there into Asia Minor had significant political, military, and cultural impacts on the regional civilizations, particularly the Medes and Urartians. Additionally, the Persian king Darius led a campaign against the Scythians through Anatolia, which affected a broad area from Cappadocia to Ionia.

This study focuses on the Cimmerian and Scythian incursions into Anatolia via the Caucasus and aims to explain their impact on the region. The study draws upon historical records such as Herodotus' *Histories*, Strabo's *Geography*, and Assyrian documents.

Yazar Adı-Soyadı	Şerif NOGAY-Lütfi Gürkan GÖKÇEK
Author Name-Surname	Şerif NOGAY-Lütfi Gürkan GÖKÇEK
Yazar Katkı Oranı	Eşit
Author Contribution Percentage	Equal
Makale Adı	Kimmerler ve İskitlerin Anadolu'ya Akınları ve Sonuçları
Article Name	Raids of the Cimmerians and Scythians to Anatolia and Their Results
Geliş - Kabul Tarihi	18 Mayıs 2025 - 23 Haziran 2025
Date Received-Accepted	18 May 2025 - 23 June 2025
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Beş iç hakem (Editör, Yayın Kurulu, Alan Editörü, Türkçe ve İngilizce Dil Editörleri)
Reviewers	İçerik İnceleme: İki dış hakem Preview: Five internal reviewer (Editor, Editorial Board, Field Editor, Turkish and English Language Editors) Content Review: Two external reviewer.
Etik	Bu çalışmada etik ilkelere uyulmuştur.
Ethic	Ethical principles were followed in this study.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - iThenticate
Plagiarism Checks	Done - iThenticate
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması yoktur.
Conflict of Interest	There is no conflict of interest.
Finansman	Herhangi maddi bir destek alınmamıştır.
Grant Support	No financial support was received.
Etik Beyan	
Ethical Statement	
Etik Kurul İzni	
Ethics Committee Approval	
Telif Hakkı	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler.
Copyright	Authors retain the copyright of their article.